

# गायनाचार्य पं. विष्णु दिगंबर पलुसकर

## अशोक दामोदर रानडे

(मूळ प्रसिद्धी - सत्यकथा, संपा. राम पटवर्धन, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, सप्टेंबर १९७२)

१९ व्या शतकातील महाराष्ट्रात सांस्कृतिक जीवनाच्या सर्वांगांना स्पर्शून जाणारा एक सुधारणावाद उगवू पाहात होता. संगीतक्षेत्राचाही याला अपवाद नव्हता. इतर क्षेत्रांतील सुधारणावाद खऱ्या अर्थाने सुधारणावाद होता का? ग्रंथांच्या जुन्या अर्थानुसार वागण्याऐवजी, त्याच ग्रंथांचे नवीन अर्थ लावून, ग्रंथनिष्ठा हेच मार्गदर्शक तत्त्व मानणाऱ्या प्रवृत्तीस सुधारणावाद म्हणता येईल का? असे प्रश्न आता या शतकातील वातावरणाच्या सुधारकपणाबद्दल शंका उत्पन्न करू शकतात. पण संगीत हे असे क्षेत्र आहे की, जिथे पं. विष्णु दिगंबर पलुसकर आणि पं. वि. ना. भातखंडे यांच्या कामगिरीमुळे विद्येचे पुनरुज्जीवन करण्याचा प्रयत्न झाला असे विधान बऱ्याचशा आत्मविश्वासाने करता येते. या दोन महर्षींच्या कार्यामागील प्रेरणा, त्यांच्या कार्याची प्रत्यक्ष आणि संकल्पित व्याप्ती, त्यांच्या कार्याचा आवाका आणि आपापल्या जीवनकार्याच्या पूर्तीसाठी वा जीवनादर्शना साकार करण्यासाठी त्यांनी केलेल्या प्रयत्नांतील तीव्रता इत्यादी विशेषांमुळे 'भारतीय संगीतविद्येचे महाराष्ट्रातील पुनरुज्जीवक' या पदवीपर्यंत हे पंडितद्वय सहज पोचते. पैकी पं. विष्णु दिगंबरांच्या कार्याचे मूल्यमापन करणे, हा या लेखाचा हेतू आहे.

गायक, शिक्षक, प्रचारक, संघटक इत्यादी अनेक नात्यांनी संगीतजगतात पंडितजींनी कार्य केले. गायक म्हणून पंडितजींची थोरवी किती, हे आजच्या अभ्यासकाला समजावे वा पटावे, इतका ध्वनिमुद्रिकांसारखा प्रत्यक्ष पुरावा, निदान अजूनपर्यंत उपलब्ध झाल्याचे ऐकिले नाही. त्यांचा आवाज आणि त्यांचे गाणे याविषयी रसिक, शिष्य, चाहते यांनी पुष्कळ स्तुतिपर लिहिले आहे. हाही पुरावा मान्य करायला हरकत नाही, पण याचा दर्जा दुय्यमच मानायला हवा; कारण इतर समकालीन प्रभावी गायकांविषयी त्यांचे शिष्य इत्यादींनी जे लिहिले आहे, त्यात व पंडितजींच्या शिष्यांनी वगैरे केलेल्या गायनप्रशस्तीत, गोंधळून टाकणारे साम्य आढळते. यामुळे पंडितजींच्या श्रेष्ठत्वातला वेगळेपणा कोणता, हे कळत नाही. नाही म्हणायला पंडितजींनी आपल्या चिजांचेच नव्हे तर गायकीचेही लिखित रूप मागे ठेवण्याचा प्रयत्न केला. पण त्यांनी वापरलेल्या संगीतलेखनाच्या लिपीची काहीशी प्राथमिक अवस्था आणि त्यांच्या संगीतलेखनाची व्याप्ती लक्षात घेता, याही प्रयत्नात गायकापेक्षा पंडितजींमधील शिक्षकच उठून दिसतो, असे नोंदविले पाहिजे.

सुदैवाने शिक्षक म्हणून त्यांनी केलेल्या कार्याचे मूल्यमापन करण्यास, अस्सल म्हणता येईल असा बराच पुरावा उपलब्ध आहे. त्यांचे बहुसंख्य शिष्य, त्यांची पुस्तके, त्यांनी केलेल्या उपक्रमांचे वेळोवेळी तत्कालीन नियतकालिकांत इत्यादी आलेले वृत्तांत हे पाहिल्यावर संगीतशिक्षणाच्या अनेक बाजूंचा - आणि एकाच वेळी - विचार करण्यास पंडितजींनी यशस्वी प्रारंभ केला होता, हे लक्षात येते. ध्यानात घेण्याजोगी पहिली गोष्ट म्हणजे गुरूंच्या लहरी आणि शिष्यांचे नशीब, यांच्या तावडीतून संगीतशिक्षण सोडवून, त्याला एक शिस्तबद्धता आणणे शक्य आहे असा विश्वास बाळगून त्याप्रमाणे त्यांनी आपल्या कार्याचा मांड मांडला. गुरू-शिष्य परंपरा असावी, पण गुरूगृह या संस्थेबरोबर येणारे संगीतबाह्य जाच नकोत, या इच्छेने त्यांनी संगीत विद्यालये स्थापली. शिक्षणासाठी एक प्रकारचे अवैयक्तिक 'पीठ' लागते. ते या विद्यालयांद्वारा त्यांनी उपलब्ध करून दिले. कुठे शिक्षण द्यावयाचे याचबरोबर, काय शिकवायचे, हाही प्रश्न महत्त्वाचाच. अस्ताई आज तर अंतरा सहा वर्षांनी, आणि आज भूप तर उद्या काफिकानडा, असले शैक्षणिक खाचखळगे टाळणे यासाठी आवश्यक होते. म्हणून काय शिकवायचे हे निश्चितपणे समोर ठेवणारा अभ्यासक्रमही

त्यांनी तयार केला. काय, कुठे, कोणी व कसे शिकवायचे याचबरोबर, कुणाला शिकवायचे, याचाही विवेक पंडितजींनी बाळगला. 'सगळ्यांना गायक बनता येत नाही' हे वाक्य शिकाऊ माणसाला नाउमेद करणारे शस्त्र म्हणून वापरण्याऐवजी, सगळ्यांना गायक बनण्याची इच्छा नसते, हे वास्तव त्यांनी पक्केपणे ओळखले. हौशी लोकांसाठी माफक प्रमाणातच सोप्या रीतीने संगीताचा परिचय करून देणे हेही काम त्यांनी (आदर्श शिक्षकाप्रमाणे) आपले मानले. अनेक तऱ्हेचे शिक्षणक्रम हवेत, कारण अनेक उद्दिष्टांनी प्रेरित झालेले शिष्य येत असतात, या सूत्राचे पंडितजींना झालेले आकलन, ही संगीतशिक्षणातली एक महत्त्वाची घटना होय. शिक्षणक्रमांची विविधता म्हणजे केवळ चांगल्या संगीताचे वेगवेगळे प्रकार, असे समजता कामा नये. उदाहरणार्थ, उत्तम ख्याल, श्रेष्ठ ठुमऱ्या, अशी विविधता त्यांना अभिप्रेत नव्हती, तर 'घरंदाज ख्याल ते शाळकरी भजने' ही विविधता त्यांना मान्य होती. ही मान्यता देणे निव्वळ गायकाला कधीच आकर्षक वाटणार नाही. यासाठी सांगीतिकदृष्ट्या कमीअधिक श्रेष्ठ असणारे आविष्कारही सारखेच आवश्यक व महत्त्वाचे असतात, या कठोर सामाजिक सत्याची जाणीव होणारे जातिवंत शिक्षकाचे मन लागते. पंडितजी हाडाचे शिक्षक निश्चित होते.

याशिवाय कोणत्या तरी राजाने किंवा दात्याने गुरूला किंवा शिष्याला भरपूर आश्रय दिला, की मग संगीतशिक्षणाची घटना शक्य व्हावी, अशा योगायोगी पातळीच्या जागी त्यांनी विद्यालये स्थापून एक प्रकारची व्यावहारिक पातळी आणली. शिष्याने करावयाचा त्याग आणि त्याला होणारा विद्यालाभ, याला गणिती समीकरणाची नसली, तरी समजण्याजोगी व्यावहारिक निश्चितता मिळवून दिली. संगीतशिक्षण ही किमया नव्हे, तर एक प्रक्रिया असते, असे त्यांना ठामपणे प्रतीत झाले असावे. आश्रयापोटी बहुतेक वेळी उद्भवणारा ओशाळेपणा आणि आश्रयाअभावी गुरु-शिष्यांत जिवाळा उत्पन्न होण्याची वाट बघण्यात होणारा प्रचंड शक्तिकक्षय, या दोन्हींना निर्णायक छेद देण्याच्या दिशेने केलेला प्रयत्न म्हणजे पंडितजींची विद्यालये होत, असे म्हणता येईल.

सर्व संगीत शिक्षणातील समस्त दोषांचे मूळ संगीतकारांचे अशिक्षितपण, अशीही त्यांची मीमांसा असावी. अशिक्षित संगीतकार म्हणजे संगीताचे आंधळेपण-कारण, मग संगीतव्यवहाराचे इतर व्यवहाराशी काहीच नाते राहात नाही, असेही त्यांना वाटत असावे. संगीतकार आणि संगीतज्ञ यांची कृत्रिम व संपूर्ण फारकत करून, मग शास्त्रवेत्त्याकडे कुचेष्टेने बघण्याचा समकालीन अनैसर्गिक व्यापारही त्यांना मान्य नसावा. भरतासारख्या व्यक्ती संगीतकार व संगीतज्ञही असू शकल्या, तर आज तसे का असू नये, या प्रश्नाने त्यांना पीडले असावे. संगीतशास्त्रातील नारदीय शिक्षेसारख्या पारंपरिक आद्य ग्रंथाची भाषांतरासहित सटीक आवृत्ती आणि तीही हिंदीत काढणे, या घटनेतील प्रत्येक प्रयत्नावस्था म्हणजे एक चमत्कार आहे. ती आवृत्ती वाईट आहे, कारण या तऱ्हेच्या कामास आवश्यक ते विद्यालयीन (अॅकडेमिक) शिक्षण, जरूर तो अनुभव पंडितजींजवळ नव्हता. आणि वेळही. कदाचित या तऱ्हेच्या कामाचे स्वरूपही नीटसे माहीत नसावे. पण तरीही या कार्याची आवश्यकता त्यांना जाणवणे, हे निश्चितपणे त्यांच्या प्रगल्भतेचे गमक होय.

स्त्रियांना, मुलांनाही वक्तृशीर, माफक दरात शिक्षण देणे, तेही सदाचारी, नीटस वेषकेशभूषा केलेल्या शिक्षकांकडून! या कार्याला सामाजिक बाजू अर्थात आहेच. संगीतकलेची सामाजिक प्रतिष्ठा वाढणे, संगीतकाराला एक नागरिक म्हणून सामाजिक मान्यता मिळणे, आणि संगीतशिक्षण हा धंदा आर्थिक दृष्ट्याही आकर्षक होईल अशी परिस्थिती त्यांनी निर्माण करणे, यात ही सामाजिक बाजू दिसते. पण जास्तकरून सांगीतिक समाजशास्त्राच्या अभ्यासकाने त्यांच्या कार्याची ही बाजू तपासावी. माझ्या मते या सर्व खटाटोपामागे एक सर्वसामान्य अंग आहे. ते म्हणजे त्यांनी संगीतशिक्षणाची बैठक, त्याचा मोहरा आणि त्याची अंमलबजावणी या साऱ्यांत एकाच वेळी बदल करण्याचा घाट घातला. परंतु सर्व प्रारंभकांप्रमाणे त्यांना केवळ संगीतशिक्षणाच्या आघाडीवर हालचाल करून भागणार नव्हते, आणि हेही त्यांनी जाणले होते. संगीतप्रचारक या नात्याने त्यांनी बजावलेल्या कामगिरीत हे स्पष्टपणे दिसून येते.

गायकांना सुशिक्षित, सुसंस्कृत करणे हे त्यांच्या संगीतशिक्षणाचे ध्येय होते असे म्हटले तर सुशिक्षितांना गाते करणे, हा त्यांच्या संगीतप्रचाराचा हेतू होता, असे म्हटले पाहिजे. संगीताचे लेखन करण्यासाठी लिपी तयार करणे, ही लिपी वापरून भजने,

सोप्यासोप्या चिजा, यमन रागाची गायकी, टप्पे, होरी इत्यादी गायनप्रकारांचे संग्रह, या सर्वांना लिखित रूप देणे हा प्रयत्न, भारतीय संगीताची मौखिक परंपरा लक्षात घेता, क्रांतिकारक होता. याशिवाय ज्याला विविध मनोरंजनाचे कार्यक्रम म्हणता येईल असे सुगम कार्यक्रम जाहिराती लावून, तिकिटे विकून सादर करण्यासारखे 'व्यापारी' मार्गही त्यांनी त्याज्य मानले नाहीत. प्रचारकाला साधनशुचितेचे तत्त्व फारसे चोखंदळपणे अनुसरणे शक्य होत नाही. यामुळे तडजोड केली, प्रचारात फार थिल्लरपणा, स्वस्तपणा आला, इत्यादी आक्षेपांचे धनी होण्यासही तयारी ठेवावी लागते. पंडितजींनी ही तयारी ठेवली होती. यामुळे दरबारातून चावडीपर्यंत, दैवी, साक्षात्कारी पातळीवरून भौतिक मानवी व्यवहारांच्या पातळीवर संगीतव्यवहार आणण्याचे कार्य त्यांच्या हातून झाले.

प्रचाराबाबतीत आणि एक महत्त्वाची बाब म्हणजे देशव्यापी राजकीय जागृतीच्या काळातही त्यांनी राजकीय पक्ष, राष्ट्रीय पुढारी, धर्मगट व त्यांचे नेते यांच्याचबरोबर परकी शासनयंत्रणाही नीटपणे व डोळसपणे राबविली. औचित्याच्या हळव्या कल्पना बाळगते तर त्यांना हे शक्य झाले नसते. 'जिथे माझे भक्त असतात तिथे मी असतो' याच चालीवर 'जिथे लोक जमतात तिथे संगीत हवे' असे नवीन सूत्र त्यांनी तयार केले आणि त्यानुसार संगीतप्रचाराचा धडाका लावला. प्रचारावरील याच कडव्या निष्ठेमुळे व्यक्तिगत जीवनात वैराग्याचा प्रवेश होण्याआधीच त्यांच्या सांगीतिक जीवनात रामनाम, रामायण यांचा खोलवर संचार झाला. भारतात रामनामाचा सर्व तऱ्हेच्या व्यावहारिक लाभांसाठी फायदा उठविलेला आपण पाहिला आहे. पंडितजींनी रामनामाचा उपयोग केला, हा त्यांचा विशेष. शृंगाराद्वारे अध्यात्म, चतुरकथांद्वारा ज्ञान, तसे ईश्वरभजनांतून संगीत रुजवायचे, हा त्यांचा बाणा होता. संगीतकारांच्या परिषदा, सरकारी अधिकारी वा मान्यवर पुढारी इत्यादींना 'पेट्रन' करून उभ्या केलेल्या कमिट्या आणि याचबरोबर रामनाम, भगवा वेष, दाढी वाढवून, माळ घेऊन ऋषितुल्य दिसणारी मुद्रा, इत्यादी सर्व प्राचीन अर्वाचीन साधनांचा सढळ उपयोग पंडितजींच्या प्रचारात दिसतो.

इतर संगीतकारांच्या तुलनेने पाहता संघटक म्हणूनही पंडितजींचे वेगळेपण चटकन लक्षात येते. भारतीय संगीतकार हा तसे पाहता एकांडा शिलेदारच. शिक्षण जरी इतरांसह झाले तरी विद्या अंगात जिरविणे, ती समाजात सादर करणे किंवा इतरांना ती देणे या सर्व अवस्थांना साकार करताना एकटे राहाण्याकडे तो झुकलेला. त्याला मानवते ते व्यक्तिरूप; संस्थारूप नव्हे. पण पंडितजींनी मात्र या सर्व खटाटोपाला संस्थारूप देण्याची जिद्द बाळगली. यासाठी आवश्यक तो लोकसंग्रह इत्यादी केलाच, पण शिवाय स्वतःचा छापखाना घालणे, वाद्ये तयार करण्याचा कारखाना घालणे यांसारखे असांगीतिक प्रयत्नही केले. शिष्यमंडळींचा जथा बाळगून त्यांच्या खुराकाची, शिक्षणाची, कपड्यालत्याची काळजी घेऊन, त्यातून शिक्षक, कलावंत, प्रचारक तयार करण्याचा संकल्प केला. दुसऱ्या शब्दांत सांगावयाचे, तर जमिनीची मशागत, बिजारोपण इत्यादी सर्व अवस्थांत खस्ता खाऊन मग फळे चाखीन अशी प्रतिज्ञा त्यांनी केली. एक स्वयंपूर्ण, सर्जनशील आणि स्वरूपतः कार्यक्षम अशी यंत्रणा उभारणे आणि मग तितकीच कार्यक्षम उपकेंद्रे उभारून संस्थांचे जाळे विणणे, असा प्रचंड उद्योग त्यांनी हाती घेतला. ही संस्थानी वृत्ती नव्हती, तर संस्थावृत्ती होती. यात संघटकाची चतुरस्रता होती, एखाद्या मिशनसाठी-जीवितकार्यासाठी-अनेकांचे सर्वस्व पणाला लावण्याची अव्यक्तिगत महत्त्वाकांक्षा होती. "सर्व ज्ञान हा माझा प्रांत आहे" असे म्हणणारा बेकन आणि, "संगीताशी संबंध असणारे सर्व कार्य ते माझे कार्य आहे" अशा भावनेने वागणारे पंडितजी, यांच्या आकांक्षी प्रयत्नांत विलक्षण साम्य आहे.

माझ्या दृष्टीने पंडितजींच्या कार्याचे प्रमुख पैलू म्हणजे गायक, शिक्षक, प्रचारक आणि संघटक म्हणून त्यांनी केलेले कार्य होय. आणि त्यांच्या एकंदर कार्याचे मूल्यमापन करताना यावरच लक्ष केंद्रित केले पाहिजे.

असे पुनर्मूल्यमापन करू लागताच प्रथमतः असे लक्षात येते की, वरील सर्व नात्यांनी त्यांनी करू पाहिलेल्या कार्याचे स्वरूप आणि आवाका आणि पंडितजींची गुणवत्ता यांत काही अंगांबाबत तरी अतिशय विजोडपणा होता. आपण कमी पडतो, याची

जाणीव त्यांना काही बाबतीत होती; काही बाबतीत नव्हती. शास्त्रीयदृष्ट्या संगीताकडे बघणे व त्याप्रमाणे त्याचा अभ्यास करणे, यांत व या दिशेने पंडितजींनी केलेल्या प्रयत्नांत, त्यांच्या अॅकेडेमिक लंगडेपणाची सावली पडली ती शेवटपर्यंत. अधू नजरेमुळे विद्याविभूषित न होऊ शकलेले पंडितजी, शास्त्रीपंडितांची मदत घेतात, इंग्रजी शिकू लागतात, या गोष्टी या संदर्भात बोलक्या आहेत. राग, चिजा व त्यांचे शब्द, संस्कृत इत्यादींमधील संगीतशास्त्रीय ग्रंथांचा अभ्यास, या व यासारख्या बाबतीत पंडितजी फारसे भरीव कार्य करू शकले नाहीत, कारण त्यांना इंग्रजी वा संस्कृत भाषा येत नव्हत्या, हे अर्थातच नव्हे. या तऱ्हेच्या कामासाठी आवश्यक ते सर्वांगीण शिक्षण, आवश्यक ती चिकाटी त्यांच्याजवळ नव्हती. उलटपक्षी, जन्मजात कुशाग्रतेमुळे भोवतालच्या सांगीतिक परिस्थितीचे निरीक्षण करताच, या तऱ्हेच्या कामासही सुरुवात करायलाच हवी, अशी निकडही त्यांना जाणवत होती. पण नुसती सुरुवात करून भागणार नाही, कारण विशिष्ट तऱ्हेचे (म्हणजे रुजवात होण्यास वेळ लागणारे व सर्वसामान्य जनतेस आकर्षक न वाटणारे) प्रयत्न एका विशिष्ट किमान कसदारपणे व दमदारपणे न केल्यास काहीच साधत नाही, हे त्यांना जाणवलेले नसावे. यामुळे त्यांच्या पठडीतही संगीताच्या शास्त्रविषयक अंगाचा अभ्यास डोळसपणे झाला नाही. कै. भातखंडूयांचे व त्यांच्या पठडीचे या क्षेत्रातील कार्य पाहिले की, पं. विष्णु दिगंबररांच्या शास्त्रविषयक कार्याचा किरकोळपणा ध्यानात येतो.

संघटक म्हणून त्यांनी बजावलेल्या कामगिरीतही एक ठळक उणेपणा भासतो. तो असा की, संस्था निर्माण केल्यावर ती संस्था माझी म्हणून न जगली, न तगली तरी चालेल, पण संस्था म्हणून ती जगणे आवश्यक आहे, हा आदर्श संघटकाचा दृष्टिकोण त्यांना निरपवादपणे स्वीकारता आला नाही. 'व्यक्तीपेक्षा संस्था आणि संस्थेपेक्षा विचार मोठा', हे तत्त्व त्यांना मान्य झाले नाही. त्यामुळे आपण उभारलेली संस्था आपल्या डोळ्यादेखत बुडत असता, आवश्यक निर्लेपपणे, आवश्यक ते प्रयत्न त्यांनी केले नाहीत. मग "माझे ठिकठिकाणी विखुरलेले शिष्य याच माझ्या इमारती वा शाळा" ह्या तऱ्हेचे अलंकारिक समाधान मानून घेणे त्यांना भाग पडले. व्यक्ती हीच संस्था बनली की बहुधा असेच घडते. पंडितजी महामानव होते; पण अतिमानव नव्हते. म्हणूनच आपल्या व्यक्तिगत अटींवर जगली तरच संस्था जगू दे, असा विचित्र आग्रह त्यांनी धरला.

अर्थात, हे सगळे आजचे पस्पॅक्टिव आहे. आपल्या काळाआधी संगीतशिक्षण कसे होते, हे पंडितजींनी ताडले. आपल्या स्वतःच्या काळात ते कसे होते, हे तर त्यांनी अनुभवलेच. आपल्या नंतरच्या काळात ते कसे असावे, याचा सर्वस्पर्शी नकाशा काढण्याचा त्यांनी आटोकाट प्रयत्न केला. आणि त्याच वेळी प्रचारक आणि संघटक या काहीशा बहिर्मुख भूमिकाही त्यांना बजावाव्या लागल्या. या कारणाने शिक्षकाचे काहीसे अंतर्मुख कार्य थोड्याफार प्रमाणात हिणकस झाले. पण त्यांची उडी त्यांच्या आवाक्याबाहेरची असल्याने, संगीतशिक्षणाच्या वाटचालीतील पुढचा टप्पा गाठायला आवश्यक तो नवा आरंभबिंदू आज आपल्याला उपलब्ध झाला आहे. पंडितजींचे थोरपण आणि आपला वारसा हाच आहे.